

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 811.161.2:821.161.2-09

І.Я.Дзиґа

ОРГАНІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК МОВИ “ЛІТОПІСУ САМОВИДЦЯ” Й РОМАНУ П.КУЛІША “ЧОРНА РАДА”

У даному дослідженні здійснюється порівняльний аналіз мови “Літопису Самовидця” й роману П.Куліша “Чорна рада”, з метою виявлення зв'язку писемних мовних традицій XVII–XVIII ст. з літературною мовою XIX ст.

“Літопис Самовидця” написаний живою розмовною мовою, що поряд з книжною українською була одним з двох типів літературно-писемної мови на Україні в XVI–XVIII ст. На відміну від книжної української, яка, продовжуючи церковнослов'янську традицію, містила незначну кількість українізмів, проста мова характеризувалася великою питомою вагою елементів української народної мови того часу. В ряді випадків, як наприклад у “Літописі Самовидця”, народно-розмовний компонент є визначальним для цілого твору. В тексті пам'ятки яскраво відображено майже всі риси південно-західних та північних говорів другої половини XVII ст.

Звернення автора літопису до простої форми літературно-писемної мови обумовлено двома чинниками. Як стверджує П.Житецький, в середньовічному українському суспільстві “Здебільшого вченість письменника обернено пропорційна народності його мови”¹. А Р.Ракушка-Романовський, як відомо, не мав вищої освіти, тому не володів тими мовно-стильовими засобами барокового мистецтва, як скажімо вихованці Києво-Могилянської колегії Г.Граб'янка й С.Величко. По-друге, він був очевидцем подій і при написанні твору не користувався джерелами, тому вимушений був спиратися на живу розмовну мову.

Роман П.Куліша “Чорна рада” написаний новою українською літературною мовою.

Зіставлення мовних особливостей літопису й роману допоможе глибше зрозуміти процес засвоєння писемних мовних традицій XVII–XVIII ст.

літературною мовою XIX ст. В.Передерієнко зазначає, що “Давні традиції у новій літературній мові визначаються, по-перше, рівнем успадкування старокнижних елементів, по-друге, близьким характером використання народної мови, як літературної основи у національний період та в історично найближчі етапи перед ним”².

Оскільки і для літопису, і для роману є визначальною народна мовна основа, яка “стає з’єднувальною ланкою в системі літературно-мовної спадкоємності”³, то головну увагу необхідно зосередити на порівнянні елементів народної розмовної мови в обох творах.

До словникового складу “Літопису Самовидця” й “Чорної ради” входять переважно слова розмовної української мови, хоча лексика роману значно багатша й образніша, що обумовлюється як розвитком літературних жанрів, так і освітою Куліша.

Невеликий за обсягом шар лексики в обох творах становлять широкоживані слова іншомовного походження. Ракушка використовує тюркізми, що служать в основному для номінації суспільно-політичних груп населення Туреччини і Криму. В Куліша зустрічаємо значно ширший за своїм значенням спектр слів тюркського походження, які, щоправда, давно вже українізувалися. Зображуючи різноманітні побутові епізоди, письменник вживає в них тюркізми, що позначають назви посуду (чарка), овочів (гарбуз), одягу (шаровари, шапка), озброєння (кинджал), терміни тваринництва й суспільно-політичну лексику.

Вплив книжної традиції зумовив використання священиком лексичних церковнослов’янізмів, “які, проте, як правило, не виконують певної стилістичної функції і не використовуються навіть у відповідних випадках як засіб “високого” стилю, оскільки авторові літопису взагалі не властива ні патетика, ні ораторська риторика”⁴. На відміну від Ракушки, Куліш використовує церковнослов’янізми виключно із стилістичною метою. Нерідко за їх допомогою створюється піднесений, урочистий стиль мови: “Не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави проклятіє господне!”⁵. Старослов’янська лексика, яку письменник вкладає в уста полковника Шрама і божого чоловіка, служить для соціальної характеристики цих героїв. Деякі церковнослов’янізми завдяки своєму лексичному значенню (напр. *окаянний*) у поєднанні із згрубілими та просторічними словами вжиті автором для негативної оцінки вчинків Брюховецького, Золотаренка, єпископа Мефодія.

І Ракушка, і Куліш, як правило, вживають повноголосні сполучення *оро, оло, ере, еле*. Їхні церковнослов’янські відповідники *ра, ла, ре, ле* зустрічаються рідко.

В мові “Літопису Самовидця” дієслівний суфікс *-ова (ти)* в усіх випадках передається з фонемою *о*, що є відображенням особливостей ліво-

бережнополіських говірок, які займають територію, де жив Ракушка й де минали дитячі та юнацькі роки Куліша. Тому в останнього спостерігаємо паралельне вживання фонем у і о в суфіксі з деякою перевагою форми *-ова (-ту)*: підтягувати, поцілувався, козакування, одвітовав, гетьмановати, видрудував, радовати тощо.

Літописець не дотримується послідовності при передачі наслідків асиміляції звука *ј* попередньому приголосному. “Так в його мові, – наголошує І.Петличний, – є немало слів, в яких під впливом старокнижної мови... йот зберігається: гоненіє, отягощеніє, православіє – 3, воскресеніє – 8”⁶. На сторінках роману це явище має місце лише в церковнослов’янським типом благословеніє, проклятіє тощо.

Р.Ракушка-Романовський, як правило, вживає іменники в тих граматичних формах, що притаманні сучасній українській літературній мові, якою написана “Чорна рада”. Проте в ряді випадків літописець дотримується старокнижної традиції. Наприклад, іменники, що позначають назви істот, трапляються в тексті пам’ятки в називному відмінку множини у трьох формах:

а) з давнім закінченням називного відмінка множини іменників й основи (старостове, полковникове, панове, послове, жолнірове тощо);

б) у формі називного відмінка множини іменників з основами на приголосний (жолніре, татаре, міщане, бояре тощо);

в) з давнім закінченням знахідного відмінка множини іменників о основи (козаки, ксіонзи, турки, пани, жиди, посланци).

Як зауважує І.Петличний, “жива народна мова поступово витискає старокнижні форми іменників на *-ове, -е* формами знах. відмінка”⁷. Цю думку яскраво ілюструє текст “Чорної ради”, в якому форма називного відмінка множини іменників й основи зустрічається лише в слові “панове”, котре, до того ж, стоїть у формі кличного відмінка. Правда, у Куліша, як і Шевченка, не є рідкісними форми називного відмінка множини основ на приголосний: люде, татаре, бояре, міщане, кияне, миряне і т.ін. Основна ж перевага надається формам колишнього знахідного відмінка множини іменників о основи.

Обидва автори нерідко використовують давній вказівний займенник *сей*, що є характерним для північних говорів.

Повне нестягнене закінчення прикметників жіночого й середнього роду також є властиве для тих північних говорів, що охоплюють терени, де народився Куліш і було створено літопис. Внаслідок цього, а можливо й під впливом фольклорної традиції, повні нестягнені форми прикметників у називному та знахідному відмінках множини часто вживаються обома письменниками. Повна стягнена й неповна форми зустрічаються на сто-

рінках літопису рідко. Відповідно до критеріїв нової української літературної мови прикметники у повній стягненій формі є типовими для роману й поряд з нестягненими відповідниками часто використовуються в творі. Короткі прикметники чоловічого роду в Куліша вживаються винятково рідко (ясен).

І Ракушка, і Куліш використовують властиве для нової української мови закінчення неозначеної форми дієслова *-ти*. В “Чорній раді” міститься незначна кількість дієслів на *-но*, *-то*, в той час як у літописі ці присудкові форми не є рідкісними.

Службові частини мови, які вживаються на сторінках літопису, є притаманними для живої народної мови й зустрічаються в аналогічних формах на сторінках “Чорної ради”. При зіставленні граматичних особливостей творів помітні незначні розходження у використанні деяких прийменників. Так, Ракушка нерідко вживає прийменник *о*, який трапляється в романі лише в уривку, запозиченому з “Самовидця”: “вступаючи в осінь, о святому Сімеоні” (С.193).

“Абсолютна більшість синтаксичних конструкцій і форм, що поширені в досліджуваних українських літописах XVII ст., – свідчить С.Бевзенко, – співпадає з синтаксичними конструкціями і формами, властивими сучасній українській мові як літературній, так і, зокрема, діалектній”⁸. Це стосується в першу чергу форм вираження головних і другорядних членів речення, а також узгодження присудка з підметом. Хоча в окремих випадках наявні незначні розбіжності в текстах “Самовидця” й “Чорної ради”.

Предикативний член складеного іменного присудка в літописі, як правило, стоїть у формі орудного відмітка: “которій напотом королем полским зостал был”⁹; “Яким Сомко, не щадячи здоровья своего, ишол з войском й добрым приводцею был” (С.86); “у Паволочи перше бил полковником Иван Попович” (С.92). У тексті роману перевага також надається орудному предикативному, хоча й форма називного не є рідкісною: “а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть” (С.57); “остались реестровими козаками” (С.52); “той молодий козак був його син” (С.51).

І в “Літописі Самовидця”, і в “Чорній раді” відношення присвійності виражаються або іменником у формі родового належності, або присвійним прикметником, причому перевага надається останньому варіанту. Наприклад, у романі зустрічаємо: Череваневого хутора, правди божої, сини Шрамові, але Шрама син.

Під впливом фольклорної та польської традиції узгоджені означення в тексті “Літопису Самовидця”, як правило, стоять після означуваного слова “і до того, справді, вони часто не мають додаткового стилістичного навантаження”¹⁰. Для Куліша ж є характерним вживання препозитивних

означень. У постпозиції означення використовуються або із стилістичною метою, або в уривках, створених на основі літописного тексту. Наприклад: “Боже правий” (С.50), “Добродію мій любий” (С.50), “а найбільш із народом недружним” (С.51), “Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким, котрі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали” (С.52).

Жанрові особливості літопису зумовили часте вживання на його сторінках прикладок. Виражені іменником означення, що характеризують тих чи інших героїв, нерідко використовує й Куліш: до веселого пана Череваня, пана Шрама, старець-кобзар, до Сомка-гетьмана, недоляшка Тетерю.

Обидва письменники, як правило, застосовують конструкції з безособовою формою дієслова на *-но*, *-то* без допоміжного дієслова. У другій половині XVII ст., коли складався літопис, “такі присудкові форми втрачали категорію часу”¹¹ а в середині XIX ст., – остаточно втратили її.

Елементи давньої української мови, що потрапили з текстів козацьких літописів на сторінки “Чорної ради”, служать засобом відтворення колориту епохи, сприяють індивідуалізації мови персонажів, виконують інші стилістичні функції.

Роблячи вибір між діалектним чи літописним походженням окремих форм з роману, ми схилиємось на користь останнього. Це підтверджує І.Нечуй-Левицький, який, не погоджуючись з деякими редакторськими правками своїх творів, писав: “Та ще між ними (редакторами – І.Д.) багато чернігівців, що встоюють за свою мову, за те щастє, мені, сей. Д.Грінченко знов проводить ту думку, щоб зв’язати нову українську письменність з старою та Кулішем, і через те треба писати – щастє, сей, мені. А Куліш мені казав, що він пише так не по-чернігівській, а щоб був зв’язок теж з старою літературою”¹².

Отже, погляди Куліша на шляхи формування української літературної мови свідчать про свідоме використання письменником різноманітних мовних засобів, почерпнутих з літописних пам’яток. Щоб зміцнити зв’язок між літературною мовою XIX ст. і попередніх епох, щоб не перервалася історична мовна традиція, він, як і Шевченко, широко вживає на сторінках своїх художніх творів, зокрема “Чорної ради”, книжну староукраїнську лексику, найжиттєздатніші граматичні та синтаксичні форми XVII–XVIII ст.

Примітки

1. *Житецький П.Г.* Нарис історії української мови в XVII ст. // П.Г.Житецький. Вибрані праці. – К., 1987. – С.58.

2. *Передерієнко В.А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К., 1979. – С.8-9.
3. Там же. – С.9.
4. *Плющ П.П.* Історія української літературної мови. – К., 1971. – С.227; *Куліш П.О.* Чорна рада // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С.116. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
6. *Петличний І.* Із досліджень над українською літературною мовою часів возз'єднання України з Росією. Фонетичні особливості мови літопису Самовидця // Вопросы славянского языкознания. – Львів, 1955. – Кн.4. – С.137.
7. *Петличний І.З.* Граматичні особливості мови літопису Самовидця // Питання українського мовознавства. – Львів, 1956. – Кн.І. – С.77.
8. *Бевзенко С.П.* Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1954. – Т.IX. – С.240.
9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.52. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
10. *Петличний І.З.* Граматичні особливості мови літопису Самовидця... – С.85.
11. Там же. – С.92.
12. *Нечуй-Левицький І.С.* Лист до Петра Стебницького від 07.02.1905 // Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у 10-ти томах. – К., 1968. – Т.10. – С.434.

Резюме

В исследовании проводится сравнительный анализ речи “Летописи Самовидца” и романа П.Кулиша “Черная рада”, с целью выявления связи письменных традиций XVII–XVIII вв. с литературной речью XIX в.